

Cumhuriyet'in İlk Yüzyılı

Siyaset - Toplum - Uluslararası İlişkiler - Kültür

Yayına Hazırlayan: Kaan Durukan

Kemal H. Karpaz

100 Yaşında

TİMAŞ TARİH

KEMAL HAŐİM KARPAT'IN KİTAPLARI VE MAKALELERİ HAKKINDA BİR NOT*

Kaan Durukan

Akademik camiaya *Festschrift* formatında sunulan derleme bir kitapta, okuyucu açısından, saygın bilim adamının yazdıklarına adanmış bir bölüm beklemek oldukça mantıklıdır. Genellikle, bu beklenti bilim adamının ağırlıklı olarak kitaplarından ve makalelerinden oluşan akademik başarılarıyla alakalı uzun bir listeye giderilir. Bu kitapta, farklı bir yaklaşım getirmeye karar verdik. Bu seçimin bir nedeni, yarım yüzyılı aşkın bir kariyere sahip, üretken bir bilim insanı olan Profesör Karpat'ın bile kendi yayınlarıyla ilgili tam bir liste veremeyecek olmasıdır. Bu nedenle, bibliyografinin farklı yerlerinde bazı yayınların gözden kaçması tehlikesi vardı. Diğer yandan, başka – hatta muhtemelen daha önemli – bir sakınca söz konusuydu: bilhassa benim inancıma göre iyi-kötü tamamlanmış böyle bir bibliyografi, okuyucu kitlesinin bu katkıların içeriğini kapsamlı ve doğru bir şekilde anlamasına kesinlikle yardımcı olmayacak basit ve oldukça yavan bir başlıklar katalogu olacaktı (Eleştirel bir zihin, derleyicinin bile bu içeriğin tamamen farkında olmadığını düşünebilir). Sonuç olarak, Karpat'ın entelektüel yolculuğunun önemli duraklarını ve anlarını, bilim adamı kimliğinin yıllar boyunca gelişimini ve en son olarak Kemal Karpat'ın tüm yaşamının ürünü olan *opus*'unun farklı unsurları arasındaki bağlantıları vurgulayabilme umuduyla kısa bir makale yazma sorumluluğunu üstlendim.

Bu küçük makalenin kalbi, Kemal Karpat'ın kitapları olacaktır (kitaplar, beşeri ve sosyal bilimlerde kariyer sahibi olan bir bilim adamının üretiminin en değerli ve en olgun ifadeleridir). Ancak, bazen, yazarın ilk kitabında olduğu gibi, hâlihazırda basılmış bir ciltten (veya konuyla ilgili araştırmadan) türemiş, bazen de gelecekteki bir projenin, hazırlanan bir kitabın ya da Karpat'ın yayınlarında yıllardır bir *leitmotif* olarak defalarca gündeme gelen önemli bir temanın izini süren yapıtaşlarının altyapısını hazırlamış birkaç önemli makalesine de göndermede bulunacağım. Hiç şüphesiz, makalelerin seçimi (veya bazen kitap bölümleri, konferans tebliğleri) zorlu bir süreçti; ancak Karpat'ın uzun

yıllardır öğrencisi ve bazı projelerindeki yardımcısı olarak, aşağıdaki çalışmaların en önemli eserleri olduğuna inanıyorum.

Turkey's Politics: The Transition to a Multiparty System adlı kitabının yayımlanmasıyla Kemal Karpat, İngilizce konuşan akademik dünyanın önüne ses getiren bir şekilde ilk çıkışını yaptı. 1959'da Princeton University Press tarafından basılan kitap, Karpat'ın 1957'de New York Üniversitesi'ne sunduğu tezinin – çoğu akademisyenin ilk kitabı için geçerli olduğu üzere- genişletilmiş bir versiyonuydu. Bernard Lewis, Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in klasik çalışmalarının (aynı dönemin ürünleri, bugün Osmanlı-Türk çalışmalarının mihenk taşları)¹ yanında, *Turkey's Politics*, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin 20. yüzyılın ilk birkaç on yılında Lockevari bir *tabula rasa* yaklaşımıyla hüküm sürmeye başladığı fikrini reddederken Türkiye Cumhuriyeti'nin, aslında Osmanlı *ancien régime*'inin mirasını ortadan kaldırmayı planlayan politik bir komplonun yansıması olmaktan ziyade sosyal, ekonomik, politik ve kültürel temellerinin geç Osmanlı döneminin tarihsel deneyimleriyle yakından bağlantılı olduğunu savunur. (İlginç bir şekilde, Karpat'ın akademik hayatı boyunca sürekli olarak öne sürülen bu görüş, en son 2001'de *Politicization of Islam* adlı kitabının yayımlanmasıyla yeniden değerlendirilmişti: bir bakıma, çember, yaklaşık kırk yıl sonunda tamamlandı).

Daha sonraki nesilden alanın önemli temsilcilerinden biri olan Erik Jan Zürcher, *Turkey, A Modern History* adlı kitabında, Karpat'ın kitabının, Cumhuriyet dönemiyle ilgili olarak bir Batı dilinde bir Türk araştırmacı tarafından yazılmış ilk ciddi tarihi çalışma olduğunu da belirtmişti. Bu bakımdan, Karpat'ın yaklaşımının aynı zamanda, tarihin “geçmişin bilimi” olarak sınırlı bir şekilde anlaşılmasına bir tepki olduğu da ileri sürülebilir. Maalesef 21. yüzyılın başında bile hâlâ oldukça güçlü olan bu tartışmalı bakış açısına göre, modern Türkiye, tarihi incelemenin konusu olmamalı ve aynı sebeple “tarih” 1930'ların ötesine geçmemelidir. Son olarak, *Turkey's Politics*, Karpat'ın ilk yazılarının karakterini belirledi ve yayınları için güçlü bir temel teşkil etti. Genç bir akademisyen olarak, esasen Türkiye politikası üzerine çalışan bir uzmandı; ancak birazdan göreceğimiz gibi toplumsal, ekonomik ve kültürel yapıyı da göz önünde bulunduruyordu.²

1 B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Oxford: Oxford University Press, 1961); Ş. Mardin, *The Genesis of the Young Ottoman Thought* (Princeton: Princeton University Press, 1962); aynı yazar, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908* (Ankara: İş Bankası, 1964) ve N. Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press, 1964). 1960'ların bu çalışmalarının, Türkiye'yi ve Japonya'yı bir şekilde etkileyen ve bu açıdan bir vaka incelemesi olarak çok popüler olan modernleşme paradigmasının altın çağında yazıldığı unutulmamalıdır. Bu eğilimin tipik bir örneği, Kemal Karpat'ın da katılımcı olarak yer aldığı şu kitaptı: Robert Ward ve Dankwart Rustow (der.), *Political Modernization in Japan and Turkey* (Princeton: Princeton University Press, 1964).

2 Bu ilk yıllara ait önemli başlıklar şunlardır: “The Turkish Elections of 1957” *Western Political Quarterly* 16:2 (1961); “Recent Political Developments in Turkey and their Social Background” *International Affairs* 38:3 (1962); “The Turkish Left” *Journal of Contemporary History* 1:2 (1966); “Socialism and the Labor Party of Turkey” *Middle East Journal* (1967); “Political Developments

Turkey's Politics'i boyutu küçük sayılabilecek, ama dikkate değer bakış açısıyla içerik olarak zengin, ince bir kitap izledi: *Çağdaş Türk Edebiyatı'nda Sosyal Konular*. İlk olarak 1962'de yayımlanan ve daha sonra ikinci baskı olarak 1971'de yeniden basılan bu kitap, o yıllarda hızlanan toplumsal değişimin doğasını edebiyat aracılığıyla anlamaya çalışan sıra dışı ve öncü bir teşebbüstü.³ Daha sonraki nesillerde derinden hayal kırıklığına neden olacak biçimde, bu alışılmadık yolun arkadan gelen kişilerin çoğu tarafından pek tutulmadığını ve Karpat'ın teşebbüsünün başarılı ancak sıra dışı kaldığını söylemek üzücüdür.⁴ Bu anlamda, tarih, sosyoloji veya siyasi bilgiler araştırmacıları ile karşılaştırıldığında edebiyat öğrencilerinin daha üretken olması nedeniyle onlara kısmen itibar edilebilir.⁵ İlginç bir dipnot: göreceli olarak kısa olan, aslında İngilizce yazılmış ve 1960'da *Middle East Journal*'da iki bölümlük bir makale olarak yayımlanan bu metin, efsanevi Türk yayıncısı, Varlık Yayınevi'nin ve son derece prestijli bir edebiyat dergisi olan *Varlık*'in kurucusu Yaşar Nabi Nayır'ın teklifiyle Türkçeye çevrildi. Bu satırların yazarının bildiği kadarıyla, çeviri, ülke çapında tanınmış bir edebi kişilik ve özellikle ünlü bir şair olan Ülkü Tamer tarafından üstlenilmişti.

in Turkey, 1950-1970" *Middle Eastern Studies* 8:3 (1972). 1950'lerde Demokrat Parti dönemi boyunca Cumhuriyet'in asker-bürokrat seçkinleri tarafından yaşanan ve en sonunda 1960 darbesine neden olan maddi zorluklara değindiği, "The Military and Politics in Turkey, 1960-64. A Socio-Cultural Analysis of a Revolution" *American Historical Review* 75:6 (1970) özel ilgiyi hak eder. Yukarıda bahsi geçen makalenin ve sonraki makalelerin pek çoğu, Kemal Karpat'ın "Selected Articles and Essays" adlı kitabında (Brill tarafından 2002'de ve 2004'te iki cilt olarak basılmıştır) yeniden yayımlandı. İlk cilt Osmanlı çalışmalarına, ikinci cilt ise Türkiye tarihine odaklanır.

- 3 Paragrafın geri kalanında açıklanacağı gibi, kitap İngilizce orijinalinden Türkçeye çevrilmişti. Ancak, bir başka öncü için bkz. "Contemporary Turkish Literature" *Literary Review* 4:2 (1960).
- 4 En azından alan öğrencilerinin şansına, Karpat'ın çalışmalarını sonlandırmaması bir tesellidir. İlk bakışta çağdaş politikayla ilgili bir çalışma gibi görünen ve yukarıda bahsedilen "The Turkish Left", aynı zamanda ideolojik tartışmalarda Türk entelektüellerinin – çoğunluğu edebi çevrelerden olmak üzere – rolünü ele alıyordu. 1972'de ve daha sonra 1989'da, Ömer Seyfettin'le ilgili iki makale (gerçi bazı çarpıcı tekrarlarla) kaleme aldı: "Ömer Seyfeddin and the Transformation of Turkish Thought" *Revue d'Etudes Sud-Est Européennes* 10:4 (1972) ve "Social Environment and Literature. The Reflection of the Young Turk Era (1908-1918) in the Literary Work of Ömer Seyfeddin (1884-1920)" *The Islamic World. From Classical to Modern Times* içinde, der. C.E. Bosworth, Ch. Issawi, R. Savory, A.L. Udovitch (Princeton: Darwin Press, 1994). Karpat aynı zamanda, Türk dilinin tarihin akışı içindeki yolculuğu hakkında da ciddi biçimde düşünüyordu: "A Language in Search of a Nation. Turkish in the Nation-State" *The Emergence of National Languages* içinde, der. Aldo Scaglione (Ravenna: Longo Editore, 1984). Bu son makalenin kronolojik kapsamını anlamak için, makalenin ilk sayfalarında doğal olarak 8. yüzyıla ait, Türkçe'nin/Türk dilinin yazılı ilk örneği olan Orhon yazıtlarına gönderme yaparken, sonlarına doğru ise Bülent Ecevit'in 1970'lerdeki "saf" Türkçe saplantısına referans verdiğini söylemek yeterli olacaktır.
- 5 Bu kategoride, rahmetli Berna Moran'ın ve 3 ciltlik *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış* adlı eserinin önemi kesinlikle belirtilmelidir. Ahmet Oktay'ın *Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı*, Fethi Naci'nin *Yüz Soruda Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme* ile Mehmet Kaplan'ın *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar* adlı eserleri kayda değerdir. Ayrıca örneğin Jale Parla, hocası Moran'ın ayak izlerini takip etmektedir: *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik* (İstanbul: İletişim, 1985) ve *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri* (İstanbul: İletişim, 1990).

Karpat'ın *Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State* (1973) adlı bir sonraki kitabı, 1972'de Princeton Üniversitesi'nde, Woodrow Wilson Center for International Studies'de konuk araştırmacı olarak bulunmasının meyvesiydi. Bir şekilde daha az bilinen bu kitap, milliyetçilik çalışmalarının "altın çağı" olan 1980'lerden ve bir dereceye kadar 1990'lardan⁶ önce Osmanlı topraklarında milliyetçiliğin gelişimini ele alır ve haklı olarak Batı yarımkürenin gerçeklerini yansıtan modellerin ve teorilerin (bu noktada Karpat, tabii ki ancak Hans Kohn, Karl Deutsch veya Elie Kedourie gibi bilim adamlarına atıfta bulunmaktadır) Osmanlı coğrafyasındaki gelişmeleri anlamak için tam anlamıyla yeterli olamayabileceğini belirtmektedir. Karpat ayrıca, tarihi olarak Batı Anadolu ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezini teşkil eden, ancak toplumsal hafızada Türk tarihinin korkunç bir sayfası olan Balkan Savaşları'nın anısının neden olduğu "tarihsel amnezi" yüzünden modern Türkiye'de pek hatırlanmayan/hatırlanmak istenmeyen Balkanlar'ın üzerinde durdu.⁷ Kökleri Balkanlar'da, daha net söylemek gerekirse Romanya'da olan Karpat'ın kişisel ardalanı düşünüldüğünde, akademik ilgisinin bu boyutu hiç de şaşırtıcı olmayacaktır.⁸ Şunu da belirtmek gerekir: bu çalışma, 1960'ların sonunda yayımlanan makalelerinde zaten görülen bir eğilimi, Karpat'ın ilgi alanlarında Cumhuriyet döneminden geç Osmanlı dönemine kronolojik bir geçişi gösterir.⁹ Bu noktadan itibaren, araştırmacının Osmanlı

-
- 6 Bilhassa, "primordialist/perennialist" yaklaşım ile karşıtı "modernist/enstrümantalist/konstrüktivist" anlayışı tanımlayan Benedict Anderson, John A. Armstrong, Ernest Gellner, Miroslav Hroch, Anthony D. Smith, Eric J. Hobsbawm ve Partha Chatterjee gibi kişilerin çalışmalarına atıfta bulunuyorum.
- 7 Örneğin "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908" *International Journal of Middle East Studies* 3:3 (1972); "The Social and Political Foundations of Nationalism in South East Europe after 1878: A Reinterpretation" *Der Berliner Kongress von 1878* içerisinde, der. Ralph Melville ve Hans-Jürgen Schröder (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1982); "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era" *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, der. Benjamin Braude ve Bernard Lewis (New York: Holmes & Meier, 1982).
- 8 Ayrıca bkz. "Ottoman Relations with the Balkan Nations after 1863" *Balkanistica* 1 (1974); "Romanian Independence and the Ottoman State" *Southeastern Europe* 5:1 (1978); "The Balkan National States and Nationalism: Image and Reality" *Islamic Studies* 36:2-3 (1997).
- 9 Bu bakımdan önemli bir makale: "The Land Regime, Social Structure, and Modernization in the Ottoman Empire" *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century* içinde, der. William R. Polk ve Richard L. Chambers (Chicago: University of Chicago Press, 1968). Aslına bakılırsa bu makale, 2002'de yayımlanan (neredeyse 35 yıl sonra) *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus* gibi birkaç yayına temel teşkil etmiştir. Ayrıca bkz. "The Ottoman Parliament of 1877 and its Social Significance" *Proceedings of the First International Conference of South East European Studies* (Sofya, 1969). Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet Türkiye'sine geçişin önemini vurgulayan bu doğrultudaki bir diğer önemli çalışma, ilk olarak Fransızca yayımlandığı için pek bilinmemektedir: "Réflexions sur l'arrière-plan social de la révolution turque de 1960," *Orient* 37 (1967) (bu çalışma, Kaan Durukan'ın çevirisiyle "Selected Articles and Essays" adlı kitapta yer almaktadır).

çalışmalarına duyduğu ilgi dikkat çekici bir şekilde artmakla birlikte, modern Türkiye tarihi hakkındaki yazıları kesintisiz devam etti.¹⁰

1976'da, kendisinin demografi, göç ve özellikle kırsal hayattan şehir hayatına geçişe duyduğu canlı ilgiyi gösteren bir diğer önemli çalışması, Cambridge University Press tarafından yayımlandı. *The Gecekondu: Rural Migration and Urbanization*, esasen Türkiye'deki özellikle 1950'lerden sonra ivme kazanan demografik hareketleri ele almaktaydı,¹¹ ancak, aynı zamanda, değerli teorik yaklaşımların ve gerekli durumlarda Osmanlı geçmişine referanslarla çok titiz bir saha çalışmasının bulgularının dengeli bir birleşimiydi.¹² 1960'ların sonunda gerçekleşen veri toplama sürecinde, Karpat'ın denetimi altında etkin biçimde çalışan bir grup üniversite öğrencisi bulunmaktaydı. Bu öğrenciler arasında önde gelenlerden biri, günümüzde Brown University'de (2019 itibarıyla Şehir Üniversitesi'nde) Modern Orta Doğu Tarihi Profesörü olarak çalışan Engin Deniz Akarlı isimli bir gençti.

The Gecekondu, birçok bakımdan dikkat çekici bir çalışmaydı. Öncelikle, Türk sosyo-ekonomik yaşamının yeni yeni ortaya çıkan bir yönüne odaklanan en erken metinlerden biriydi. İkinci olarak, geç Osmanlı dönemindeki öncüllerine kadar uzanarak olguyu kendi tarihi bağlamında tanımlamaya çalışan bilinçli bir girişimdi. Üçüncüsü, girişten sonraki ilk bölüm karşılaştırmalı ve interdisipliner çalışmaların mükemmel bir örneğiydi. Karpat, Latin Amerika'daki *favela*'ların, Kuzey Afrikadaki *bidonville*'lerin ve Türkiye'deki gecekonduların (ya da Asya, Afrika ve Güney Amerika'da farklı isimli benzer barınma biçimlerinin, yaşam şekillerinin) esasen 2. Dünya Savaşı'ndan sonra çok daha görünür olan sosyal gerçeklerin değişik çehreleri olduğunun farkındaydı. Bu sebeple, bu bölümde sosyoloji, antropoloji, siyaset bilimi veya kent çalışmaları gibi çeşitli disiplinlerden alıntılar yaparak tüm bu coğrafyalarla ilgili literatürün kapsamlı

10 Mesela bkz. "Turkish Democracy at Impasse: Ideology, Party Politics and the Third Military Intervention" *International Journal of Turkish Studies* 2:1 (1981); "Military Interventions: Army-Civilian Relations in Turkey Before and After 1980" *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980s* içinde, der. Metin Heper ve Ahmet Evin (Berlin: Walter de Gruyter, 1988).

11 Açıkçası, Karpat uzun yıllar boyunca bu kitabın hazırlığını zihninde yapmıştı; bkz. "The People's Houses in Turkey: Establishment and Growth," *Middle East Journal* (Kış-Yaz 1963); "The Impact of the People's Houses on the Development of Communication in Turkey, 1931-51" *Die Welt des Islams* 15:4 (1974); "Social Effects of Farm Mechanization in Turkish Villages" *Social Research* (Bahar 1964). "Gecekondu Üzerine" başlığıyla 1973'te Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde bulunduğu esnada yazdığı ve tartışmanın ana eksenlerini tanımlayan monograf, *The Gecekondu*'nun yayımlanmasından önce atılan bir adımdı. Ayrıca bkz. "The Politics of Transition: Political Attitudes and Party Affiliation in the Turkish Gecekondu" *Political Participation in Turkey* içinde, der. Engin Deniz Akarlı ve Gabriel Ben-Dor (İstanbul: Boğaziçi University Press, 1975).

12 Bu açıdan Karpat'ın Osmanlı geçmişine duyduğu ilgiyi gösteren birkaç örnek için, bkz. "The Social and Economic Transformation of Istanbul in the Nineteenth Century" *Bulletin. Association International d'Etudes du Sud-Est Européen* 12:2 (1974); "Ottoman Immigration Policies and Settlement in Palestine" *Settler Regimes in Africa and the Arab World* içinde, der. I. Abu-Lughod ve B. Abu-Laban (Wilmette, IL: Medina University Press International, 1974); "Ottoman Urbanism: The Crimean Emigration to Dobruca and the Founding of Mecidiye, 1856-1878" *International Journal of Turkish Studies* 5:1 (1984-85).

bir incelemesini sundu. İronik biçimde (ve bu ihmal, ciddi bir tartışma gerektirmektedir), Karpat'ın diğer çalışmalarının çoğunda olduğu gibi, Türkiye'de o yıllardan bu yana oldukça popüler bir konuyu tartışan bu önemli kitabın Türkçeye çevrilmesi neredeyse otuz yıl aldı.¹³

1980'lerin ortasında, Kemal Karpat, önceki kitaplarıyla aslında pek mukayese edilemez bir kitap daha yayımladı. Diğer kaynakların yanı sıra ağırlıklı olarak Osmanlı arşivi belgelerine dayanan ve Osmanlı toplumsal yapısının terkihi üzerine titiz bir akademik çaba olan *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* adlı kitabı, istatistiksel verilerin bir derlemesiydi.¹⁴ Karpat'ın ifade ettiği gibi, yazarın asıl planı, ikinci bir cilt yazmakve *Ottoman Population*'da belgelenen araştırmannın bulgularını genel olarak yorumlamaktı. Ancak çeşitli nedenlerden dolayı, bu proje gerçekleştirilemedi ve ilk cilde yoldaşlığı uzun süre beklenen ikinci cilt, yayımlanamadı.

Yeni binyılın başlangıcıyla, Kemal Karpat, aslında yirmi ya da belki otuz yıldır aklındaki bir proje olan, dev boyutlu ve içerikli bir kitap yayımladı: *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State* (2001).¹⁵ Kitabın ana teması, 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılda politik İslam'ın küresel ölçekteki gelişimiydi. Yazarın ilgi odağı II. Abdülhamid dönemi olmasına rağmen,¹⁶ kitabın kapsamı geleneksel Osmanlı çalışmaları çerçevesinin ötesine

13 Çeşitli nedenlerden dolayı, Karpat'ın eserlerinin Türkçe çevirilerinin talihi çok parlak değildi. Bazı mülakatlarda Karpat'ın kendisinin de şikâyet ettiği üzere, *Turkey's Politics*'in Türkçeye 1967'de çevrilmesi neredeyse fark edilmemişti, bu da kitabın ikinci baskısını ancak 1996'da yapmasına neden oldu. Sadece birkaç yıl önce, İmge Yayınevi ilgi gösterip Karpat'ın kitaplarını çevirmeye başladı. Ayrıca, 1960'larda, genç Kemal Karpat, Türkiye'nin temel sosyo-ekonomik ve politik sorunlarının kamusal tartışmasında yer almaya istekliydi; ancak dönemin son derece ideolojik atmosferinde Doğan ve Hamdi Avcıoğlu kardeşlerin *Yön*'ünde veya Aydın Yalçın'ın *Forum*'unda yer alan yazıları pek yankı bulmadı.

14 *Ottoman Population* ile ilgili birkaç alıntı için bkz. "Some Historical and Methodological Considerations Concerning Social Stratification in the Middle East" *Commoners, Climbers and Notables* içinde, der. C.A.O. van Nieuwenhuijze (Leiden: Brill, 1977); "The Ottoman Demography in the Nineteenth Century: Sources, Concepts, Methods" *Economie et Sociétés dans l'Empire Ottoman: fin du XVIIe-début du XXe siècles*, der. Paul Dumont ve Jean-Louis Bacqué-Grammont (Paris: Editions du CNRS, 1983); "The Ottoman Emigraton to America, 1860-1914," *International Journal of Middle East Studies* 17:2 (1985); "Jewish Population Movements in the Ottoman Empire, 1862-1914" *The Jews of the Ottoman Empire* içinde, der. Avigdor Levy (Princeton: Darwin Press, 1994); "Kossuth in Turkey: The Impact of Hungarian Refugees in the Ottoman Empire, 1849-1851" *Proceedings of CIEPO*, cilt 8 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994).

15 Elbette, proje Karpat tarafından yıllar içinde oluşturulan ve en sonunda bu kitapta bir araya getirilen – önceden yayımlanmış ya da yayımlanmamış – çok sayıda bölümden meydana gelmektedir. Genellikle bilinmeyen bir konferans tebliğine okurun dikkatini çekmek istiyorum: aslına bakılırsa, 1986'da düzenlenen X. Türk Tarih Kongresi'nde Karpat tarafından yapılan sunum, bu çalışmanın ayrıntılı bir özetini, bir anlamıyla iskeletini vermektedir.

16 Bkz. "The Memoirs of N. Batzaria: The Young Turks and Nationalism" *International Journal of Middle East Studies* 6:3 (1975).

geçmektedir. Karpat, Osmanlı topraklarına komşu olan bölgeleri -yani Kafkasya¹⁷ ve Orta Asya¹⁸- ihmal etmeden Anadolu, Orta Doğu ve Balkanlardan¹⁹ oluşan Osmanlı coğrafyasına özel önem vererek bu olguyu kendi küresel bağlamında tartışmıştır.

En yakın tarihli yayınları olarak, Karpat'ın entelektüel yolculuğunu özetleyen ve makalelerinden oluşan iki anıtsal ciltten kesinlikle bahsedilmelidir. İlk cilt, Osmanlı çalışmaları üzerine yazdığı makalelerden (856 sayfa), ikincisi ise modern Türkiye hakkında kaleme aldığı makalelerinden (747 sayfa) oluşur.²⁰ Şu anda satırlarını okuduğunuz yazarın bu ciltlerin hazırlanmasındaki mütevazı rolü, onun Kemal Karpat'ın *œuvre*'ünü hakıyla, tam manasıyla anlamasına oldukça yardımcı olmuş ve esasen uzun vadede, bu bibliyografik makalenin yazılması sürecinde kendisine sağlam bir temel sağlamıştır.

Karpat'ın akademik kariyeri düşünüldüğünde, mesleki toplantılar düzenleme ve daha sonra bu konferansların ya da sempozyumların hasadını derleme ciltler halinde yayımlama ehliyetini vurgulamak gerekir. Ancak Karpat, ne yalnızca bir ev sahibi ne de editördü; genellikle, tartışmanın ana eksenlerini belirleyen ve özellikle bir açılış bölümü mahiyetine bürünen bir "giriş" yazardı ve buna çoğunlukla birkaç makale eklerdi (birlikte çalıştığı meslektaşları Karpat'ı "4 ila 5 sayfalık girişler" ile tanıır: süreçte bu ilk niyet 25 ila 30 sayfaya -şayet daha fazlası değilse- bağlanırdı).

Karpat'ın akademik üretiminin bir başka kanalı *International Journal of Turkish Studies* idi. Bu bilimsel dergi, Karpat tarafından 1980'de kuruldu ve 1990'lardaki kesintiye rağmen günümüze kadar varlığını sürdürdü. Aşağıdaki satırlarda örneklendirileceği üzere, *IJTS*'nin bazı sayıları ara sıra kitap formatında ayrıca yeniden basılırdı.

Yukarıdaki paragrafta belirtilen yaklaşımın ilk örneği, *Social Change and Politics in Turkey: A Structural-Historical Analysis* idi. 1973'te yayımlanan bu kitap, özellikle

17 Bkz. "The Status of the Muslim under European Rule: The Eviction and Settlement of the Çerkes" *Journal of the Institute of Muslim Minority Affairs* 1:2 (1979); "The Hijra from Russia and the Balkans: The Process of Self-Definition in the Late Ottoman State" *Muslim Travellers* içinde, der. Dale F. Eickelman & James Piscatori (Londra: Routledge, 1990).

18 Bkz. "Yakub Bey's Relations with the Ottoman Sultans: A Reinterpretation" *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 32:1 (1991). Ancak, Karpat'ın Orta Asya'ya duyduğu ilgi, yalnızca Osmanlı dönemi ile sınırlı değildi; aslın bakılırsa Doğu Bloku'nun çöküşü ve Sovyet "imparatorluğunun" dağılmasından sonra da aktif bir şekilde devam etti: "The Roots of Kazakh Nationalism: Ethnicity, Islam or Land?" *Annali della Fondazione Giangiacomo Feltrinelli*, (1992); "The Sociopolitical Environment Conditioning the Foreign Policy of the Central Asian States" *The Making of Foreign Policy in Russia and the New States of Eurasia* içinde, der. Adeed Dawisha ve Karen Dawisha (Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1995).

19 Bkz. "The Ethnicity Problem in a Multi-Ethnic Anational Islamic State: Continuity and Recasting of Ethnic Identity in the Ottoman State" *Ethnic Groups and the State* içinde, der. Paul Brass (Londra: Croom Helm, 1985); "The Ottoman Ethnic and Confessional Legacy in the Middle East" *Ethnicity, Pluralism, and the State in the Middle East* içinde, der. Milton J. Esman & Itamar Rabinovich (Ithaca: Cornell University Press, 1988).

20 *Studies on Ottoman Social and Political History. Selected Articles and Essays* (Leiden: Brill, 2002); *Studies on Turkish Politics and Society. Selected Articles and Essays* (Leiden: Brill, 2004).

çağdaş Türkiye üzerinde durmaktaydı. Bu kitabın çekirdeği, 1960'ların ortalarında, Karpat'ın henüz New York Üniversitesi'nde öğretim üyesiyken 1965'te düzenlediği "Democracy and Political Change in Turkey" adlı konferanstı.

Her zaman olduğu gibi, bu toplantıda bulunan katılımcıların çoğu akademisyenlerdi; ancak daha sonraki yıllarda rakibi Süleyman Demirel ile Türk politikasının baş aktörlerinden biri olan ve bu konferansta bir bildiri sunan genç Bülent Ecevit'in varlığını fark etmek ilginçtir. O günlerde, Ecevit Kurtuluş Savaşı'nın efsanevi kahramanı ve Kemal Atatürk'ün yakın arkadaşı İsmet İnönü'nün himayesinde, kabinede Çalışma Bakanı'ydı. Kısa süre sonra, bu iki kişi, Cumhuriyet Halk Partisi'nin liderliği için değişen dünya koşulları ve kısmen kuşak çatışmasının tetiklediği ateşli bir mücadeleye girişeceklerdi.

1974'te, *Ottoman State and its Place in World History* adlı kitabı yayımlandı.²¹ Başlığın açıkça ifade ettiği gibi, bu kitabın temel amacı Osmanlı Devleti'nin dünya tarihindeki rolünü araştırmaktı. Bu kitabın altyapısını teşkil eden konferansın katılımcıları arasında, dünya tarihçileri William McNeill ve Arnold Toynbee dikkati çekmektedir.

Konferansın açılış konuşmasında ve sonrasında kitabın ilk sayfalarında Kemal Karpat haklı olarak, birtakım nedenlerden dolayı "Osmanlı tarihi, tarih çalışmalarının üvey evladıdır" der. Girişim, bu cehaleti ya da belki kasıtlı ihmali ortadan kaldırma umudu taşıyan öncü bir adımdı. Zaman içinde, sahanın öğrencileri, bu bakımdan bazı değişikliklere şüphesiz şahit oldular; ancak olumlu gelişmelerin varlığına rağmen, *Ottoman State and its Place in World History*'nin yayımlanmasından neredeyse otuz yıl sonra, bir diğer önde gelen uzman genel resmin çok değişmediğini yazdı.²²

Ottoman State and its Place in World History'nin yayımlanmasından sonra, Karpat'ın akademik ilgi alanlarının bir başka aşamasını yansıtan, birbiriyle bağlantılı iki derleme cilt basıldı. 1975'te, Türk-Amerikan ittifakı, Türk-Sovyet ilişkileri, Kıbrıs meselesi gibi 2. Dünya Savaşı'ndan sonra Türk dış politikasının temel konularına panoramik bir bakış sunan ve birçok üniversite ile araştırma merkezinin kütüphane raflarında yerini alan *Turkey's Foreign Policy in Transition, 1950-1974* yayımlandı. Akabinde, önceki çalışmanın bir güncellemesi olan ve Soğuk Savaş'ın ardından küresel çıkarımlarla, uluslararası arenada gözlemlenen son gelişmeleri ele alan *Turkish Foreign Policy: Recent Developments* 1996'da yayımlandı.²³

21 Bu sefer, Kemal Karpat'ın yeni akademik evinde, aslına bakılırsa bu noktadan itibaren artık çoğunlukla onun adıyla özdeşleştirilen University of Wisconsin-Madison'da 1971'de düzenlenen "The Relation of Ottoman History to World History" başlıklı konferans vesile olmuştu. Birkaç yıl sonra, verimli konuya yeniden değinildi: "The Conceptual and Methodological Linkage between Ottoman, Middle East, and Other Area Studies" (Madison, Wisconsin, 1979).

22 Suraiya Faroqhi, *Approaching Ottoman History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 5-10.

23 Daha önce belirtildiği gibi, 1996 tarihli derleme aslında *IJTS*'de sunulan makalelerden oluşmaktadır. Bu durum, *The Turks of Bulgaria* için de geçerliydi.

The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority (1990), geçmişte ve 1980'lerde etnik-dini azınlık olarak Bulgaristan Türklerinin durumunu ele alıyordu.²⁴ Geç Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet Türkiye'si arasındaki süreklilikleri ve kopuşları açıklamaya çalışan *Ottoman Past and Today's Turkey* (2000), bugüne dek bu kategorideki son başlıktı.²⁵

Karpat'ın kitapları arasında farklı tür bir çalışma tek başına durmaktadır. İlk kez 1968'de yayımlanan *Political and Social Thought in the Middle East*, bölgenin entelektüel iklimini yansıtan Orta Doğu'nun önemli metinlerinin çevirilerinden oluşmaktadır. Bu çeviriler, Anglo-Saxon dünyasının okuruna alıntılarını anlamlı bir bağlama yerleştirmelerine yardımcı olmak amacıyla kısa girişlerle sunulmuştur. 1982'de, oldukça genişletilmiş ikinci bir versiyonu, o dönemde Kemal Karpat ile birlikte çalışan birkaç lisansüstü öğrencisinin yardımıyla İran ve İsrail hakkında maddeler de eklenerek yayımlandı.

24 Bir kez daha Karpat, Balkanlardaki gelişmelerden, özellikle Todor Jivkov yönetimindeki Bulgaristan'da yaşanan trajedilerden çok etkilendi. Bkz. "The Muslim Minority in the Balkans. Number and Geographical Distribution" *Polish Quarterly of International Affairs* 1:1-2 (1992); "The Civil Rights of the Muslims of the Balkans" *Asian and African Studies* 27 (1993).

25 Kökleri Karpat'ın ilk kitabında bulunan fikir, Carter Findley, Mehmet Genç, Erik Jan Zürcher, Şevket Pamuk ve Fikret Adanır gibi Osmanlı-Türk çalışmalarının öne çıkan isimlerinin varlığıyla ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

YAPISAL DEĞİŞİM, MODERNLEŞME SÜRECİNİN TARİHSEL AŞAMALARI VE TÜRK SİYASETİNDE SOSYAL GRUPLARIN ROLÜ¹

1960 İhtilali'nden bu yana Türkiye'de yaşanan siyasal gelişmeler, özelde ülkenin sosyal ve siyasal gelişmesi, genelde modernleşme açısından yeni bir aşamayı temsil eder. Bu çalışmada, söz konusu gelişmeleri, her biri bir öncekinden belli bir sosyal grubun eylemiyle ayırt edilen çeşitli tarihsel aşamalar içinde gerçekleşmiş büyük bir yapısal değişim sürecinin bir parçası olarak değerlendireceğiz.

Bu anlamda, okuyacağınız makale, özünde, belli bir topluma (Osmanlı-Türk) odaklanan, tarihsel ve yapısal bir siyasal gelişme incelemesidir. Tarihsel bir siyasal gelişme anlayışını benimsememizin nedeni, evrimsel gelişme yasalarının veya tek çizgili genel gelişme aşamalarından oluşan bir sürecin varlığını kanıtlamak veya çürütmek değil, belli bir toplumun siyasal yükselişine ve çöküşüne neden olan güçler hakkında teorik açıklamalar yapmaktır. Sonuç olarak, Osmanlı-Türk toplumunun tarihindeki gelişme aşamalarını “ilerlemeye” ve “modernleşmeye” doğru giden düz bir yol olarak değil, çeşitli iç ve dış güçlere bağlı olan diyalektik bir süreç olarak gördük. Bu çalışma herhangi bir iddiaya sahip değil. Sadece, bir ulus devletinin (Türkiye) günümüzdeki siyasal performansını belirleyen tarihsel güçleri değerlendirme çabasıdır.

Herhangi bir toplumda ekonomik ve siyasal gelişme düzeyinin sadece hükümet politikalarına değil, tarihsel koşulların hazır olup olmadığına da bağlı olduğu açıktır. Siyasal gelişme alanında çalışan öğrencilerin, “tarihten” faydalanma konusunda doğru bir yaklaşım geliştirememelerinin nedenlerinden biri, kanımızca, temel bir gelişme teorisinden yoksun olmalarıdır. Mevcut teorilerin bir kısmının, incelenen toplumdan farklı bir topluma uygulandıklarında veya tarihsel olarak test edildiklerinde, pek bir işe yaramadığı ortaya çıkmaktadır. Şüphesiz ki teorinin rolü, sadece bilgiyi sistematik hale getirmek veya olguları bilim adamının faydalanabileceği bir mantıksal düzen içerisinde sıralamak değil, şimdi veya geçmişte yaşanan olaylara anlamlı açıklamalar getirebilmektir.

¹ Bu makale Kemal Karpat'ın editörlüğünü yaptığı *Social Change and Politics in Turkey* (Brill, 1973, s.11-92) kitabında yayınlanmıştır.

Tarihten doğru bir şekilde faydalanmak, gelişme ve modernleşmeye ilişkin temel teorik problemlerin çözülmesine yardımcı olabilir. Belli bir gelişme faktörünün değişen kapasitesi zaman içinde artar veya azalır. Belli toplumlarda büyümeyi sağlayan politikalar başka toplumlarda gerilemeye neden olabilir. Bu durum, söz konusu toplumların ya farklı gelişme aşamalarında olduklarını ya yapılarının aynı dürtülere aynı şekilde tepki göstermediğini ya da dış koşulların her birine farklı şekilde etkide bulunduğunu gösterir. Sonuçta bütün bunlar yeni bir kronolojiden ziyade yeni kavramlara ihtiyaç duyulduğuna ve niceliksel verilere dayanan bir tarihsel gelişme anlayışı geliştirilmesi gerektiğine işaret eder.² Osmanlı İmparatorluğu'yla Japonya'nın karşılaştırılması iyi bir örnektir. "Modernleşme" denilen sürecin Osmanlı İmparatorluğu'nda bir yüzyıl önce başlamasına karşın, Japonya Türkiye'yi hızla geride bırakmıştır. Sonuç olarak, tarihin doğru kullanımı, yani siyaset bilimiyle tarihin yeniden buluşması, bütün toplumlara ve dönemlere uygulanabilecek temel gelişme kavramlarının geliştirilmesini sağlayabilir.

Osmanlı toplumunun bir tarihsel gelişme modeli olarak incelenmesi, sadece Türkiye'deki çağdaş siyasal gelişmeleri uygun bir tarihsel çerçeveye yerleştirmek yönünden değil, Balkanlar, Ortadoğu ve hatta Kuzey Afrikadaki birçok devletin değişim ve gelişme kalıplarını açıklamaya yardım etmesi yönünden de haklı gerekçelere sahiptir. Çok iyi bilindiği gibi, bölgede bulunan yirminin üzerindeki çağdaş ulus devletin halkları yüzyıllarca Osmanlı bürokrasisinin doğrudan yönetimi altında yaşadı. Bunların sosyal yapıları ve bilhassa gelişme kalıpları, çeşitli varyasyonların ve mahalli farkların varlığına karşın, uzun vadeli bir perspektifle değerlendirildiğinde çarpıcı bir benzerlik göstermektedir.

Bu çalışmada, Osmanlı-Türk gelişme sürecinin incelenmesi, büyük ölçüde, daha önce iktisatçılar, sosyologlar ve siyaset bilimciler tarafından geliştirilen teori ve fikirlerden kaynaklanan dört hipoteze dayandırılmaktadır. Osmanlı-Türk toplumunun gelişme ve modernleşme deneyimine göre oluşturulmuş bütünlüklü bir tarihsel model çerçevesinde hem bu teorilerden hem de çeşitli ampirik çalışmalardan faydalanmaya çalışacağız. (Modernleşme burada bir gelişme aşaması olarak görülmektedir.)

Bu çalışmanın dayandığı temel hipotezler şunlardır:

1. Gelişme (siyasal olsun veya olmasın) öncelikle bütün toplumlara uygulanabilen bir sebep-faktöre dayanmalıdır.
2. Bu faktör çeşitli seviyelerde, değişimin bütün aşamalarında tarihsel olarak mevcut olmalıdır.

2 Niceliksel verilerin tarihsel çalışmalarda kullanılmasına ilişkin araştırma projeleri için bkz. *Historical Methods Newsletter: Quantitative Analysis of Social, Economic and Political Development*, Pittsburg Üniversitesi Tarih Bölümü Yayını. Tarihin işlevselci analizi için bkz. S. N. Eisenstadt, *Political Systems of Empires* (Glencoe: III, 1963). Ayrıca bkz. Guenther Lewy, "Historical Data in Comparative Political Analysis," *Comparative Politics*, Ekim 1968, pp. 103-10.

3. Gerek değişime katkı sağlayan güçler, gerek bizzat değişimin kendisi niceliksel olarak ölçülebilmelidir.
4. Siyasal gelişmeler ve yapısal değişiklikler birbiriyle ilişkili ve niceliksel olarak ölçülebilir olmalıdır. (Bu, siyasal sistemin bağımsız değişken olma kabiliyetine halel getirmez.)

Bu fikirler ışığında, Osmanlı İmparatorluğu ve genel olarak Türkiye'nin gelişme sürecini, öncelikle yapısal değişim veya farklılaşmadan kaynaklanan ve kendini çeşitli sosyal gruplar arasındaki meslek, güç, rol ve statü farklılaşmalarıyla ortaya koyan bir süreç olarak ele aldık. İkincisi; yapısal değişimi, belli bir tarihsel sürekliliği olan ve her bir aşaması kendi içinde alt gruplara ayrılabilen çeşitli temel aşamalardan oluşan bir olgu olarak değerlendirdik. Eğer ilgili gelişme aşamasında değişim sürecine yeni bir faktör ekleniyorsa, bunu bir "temel" gelişme aşaması olarak tanımladık. Çoğu zaman görünüşte temel aşamadan daha yoğun ve yaygın olan alt aşamalarıysa özgün bir gelişme faktöründen çok, mevcut faktörlerin etkileşiminden kaynaklanan aşamalar olarak kabul ettik. Üçüncüsü; sosyal yapıdaki değişiklikleri ve dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin tarihsel gelişme çizgisini kendisini bir dizi gerçek durumda ortaya koyan ve somut faktörlerden kaynaklanan bir süreç olarak gördük. Bunun sonucunda da, her seferinde, verilere ulaşılabildiği sürece bu yapısal değişikliklerin niceliksel olarak ölçülebilir olmasını tercih ettik. Son olarak, her bir gelişme aşamasındaki siyasal etkinliği, spesifik sosyal grupların faaliyetlerinin sonucu olarak gördük. Türkiye'deki çağdaş siyasal gelişmeleri, siyasal sistemin bir bağımsız değişken olarak yapısal farklılaşmanın düzeyini belirlediği spesifik tarihsel gelişme aşamalarıyla eşleştirdik. Kısacası süreç şu nedensel paradigma içine yerleştirilebilir: Teknolojik-ekonomik dürtü; yapısal farklılaşma (mesleki çeşitlenme ve yeni grupların ortaya çıkışı); niceliksel olarak bir öncekinden daha karmaşık bir siyasal gelişme aşaması; siyasal gelişme. Şimdi, bu dört aşamanın her birini, onları koşullayan faktörlerle birlikte ele alacağız ve yukarıda bahsedilen hipotezleri analiz ederek Osmanlı-Türk tarihine uygulayacağız.³

1. GELİŞMENİN DİNAMİKLERİNDEN BİRİ OLARAK YAPISAL DEĞİŞİM

Başka yerlerde olduğu gibi Türkiye'de de gelişme, bir yapısal değişim sürecini ve bireylerle sosyal gruplar arasında bu değişimle eşleşen fonksiyon, statü, sorumluluk ve rol farklılaşmasını içerir. Yapısal değişim, teknolojik veya ekonomik faktörlerin yanı sıra bu faktörlerden kaynaklanan siyasal meydan okumaya tepki olarak ortaya çıkan sosyal, siyasal ve kültürel sistemlerden kaynaklanır. Yapısal değişimin mesleklerde,

3 Modernleşmeye ilişkin karşılaştırmalı bir tarihsel çalışma için bkz. Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow, eds., *Political Modernization in Japan and Turkey* (Princeton, 1964.)

üretim metotlarında, tabakalaşma kalıplarında ve bunlarla eşleşen otoriteyi meşrulaştırma ve grup dayanışması biçimlerindeki değişiklikler anlamına geldiği kabul edilir. Bu değişimin temel sonuçları yeni sosyal grupların oluşumunda, yeni güç ilişkilerinin kurulmasında ve çoğu zaman eski sosyal gruplarla rekabet halindeki sosyo-politik rol ve statülerin yeniden değerlendirilmesinde kendini ortaya koyar. Kadim gruplar, Osmanlı-Türk gelişme tarihi içerisinde, bir dizi işlevsel düzenleme aracılığıyla, yeni koşullara adapte olma eğilimindedir. Gerçekte bunlar çoğu zaman yeni grupların ortaya çıktığı beşeri temelleri oluşturur.

Teknolojik yeniliğin, temel faaliyet alanlarında yeni bir teknik maddi unsurun yürürlüğe konması anlamına geldiği kabul edilmiştir. Tarihsel olarak değerlendirildiğinde, bu tip yeniliklerin devletin askeri potansiyelini arttırma ihtiyacından kaynaklandığı veya iç yapısal baskıların bir sonucu olduğu görülmektedir. Teknolojik olarak üstün bir toplum, bu üstünlüğünü çoğu zaman olgusal sebeplere değil, benzersiz bir sosyal ve kültürel sisteme sahip olmasına atfeder. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu, on beşinci yüzyılda Bizanslılara, daha sonra İranlılara ve Memlûklere karşı top ve barutu düşmanlarının bilmediği bir şekilde kullanarak kazandığı zaferleri, ilahi emirlere uymaktan kaynaklandığını iddia ettiği sosyal ve kültürel üstünlüğüne bağlamıştır. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda Avrupa da Osmanlılar karşısındaki üstünlüğünün, sahip olduğu teknolojik veya askeri-ekonomik güçten değil, içinde yüksek erdemler taşıyan kültüründen kaynaklandığını iddia etmiştir. Buna göre diğer faktörler sadece kültürün sonuçlarıdır.

Biz ise yapısal dönüşümü siyasal gelişmenin temel sebebi olarak görüyoruz. Bu, kısmen ekolojik bir gelişme anlayışını benimsememizden, kısmen de diğer değişkenlerin ölçülebilmesini sağlayan bir sabit değişken bulma ihtiyacından ve siyasal gelişmenin niteliğindeki değişikliklerin mevcut faktörlerle daha net bir şekilde ilişkilendirilebilmesini sağlama çabasından kaynaklanmaktadır. Kültürel deterministler, benimsedikleri metodoloji açısından belki de haklıydılar, çünkü bütün değişimi tek bir temel faktöre dayanarak açıklamaya çalıştılar.⁴ Biz de kültürün yerine yapıyı koyarak ve kültürü ona tabi hale getirerek, benzer bir yaklaşımı benimsedik. Şüphesiz, hem “kültür” hem de “yapı” ayrı ayrı analiz edilebilecek birçok kısımdan oluşmaktadır, ancak bu kişiyi “ağaç-orman” veya “yumurta-tavuk” ikilemine sokar. Diğer taraftan, siyasal süreç içinde kişinin ve liderin rolü göz ardı edilemez. Ancak kişinin değişen koşullara uyum sağlaması (ki bu kültürel süreklilik ve yayılmanın davranışçı teorisinin temelini oluşturur ve gelişmeden kaynaklanan spesifik problem ve çatışmalara açıklık kazandırır) ve liderlik performansı sorununun yerini yapısal değişim almıştır, ki gerçekte zaten bunlar ona tabidir.

4 Bkz. William F. Ogburn, *Social Change* (New York, 1950) ve Otis Dudley Duncan ve Leo F. Sch-nore, “Cultural Behaviour and Ecological Perspectives in the Study of Social Organization”, *The American Journal of Sociology* LXV (Eylül, 1959), s. 132-46.

Sosyal ve siyasal dönüşümün yapısal değişimden kaynaklandığı fikri, niceliksel bir gelişme anlayışını benimseyen çoğu tarihçi ve sosyal bilimcinin zihniyetinde farklı şekillerde kendini göstermektedir. Örneğin Barrington Moore'un *Demokrasi ve Diktatörlüğün Toplumsal Kökenleri* adlı çalışmasındaki temel fikir budur. Moore'un belli tarımsal toplumların dönüşüm sürecinde köylüleri ve toprak sahiplerini temel faktör olarak aşırı derecede vurgulaması eleştirilebilir. Ne var ki bütün sosyal ve siyasal gelişmelerin kaynağının yapı olduğu şeklindeki temel düşüncesi için aynı şey söylenebilir. Amerikan ve Fransız devrimlerinin temel özelliğinin "toplum içinde bağımsız bir ekonomik temele sahip bir grubun ortaya çıkışı" olduğu yönündeki tespiti, eksiksiz bir demokratik düzenin ancak bu tip bir gelişme sonucunda ortaya çıkabileceği şeklinde bir önyargıya sahip olmasına karşın, son derece önemlidir.⁵

Yapısal değişimi, gelişme sürecinde rol oynayan temel faktör olarak gören fikir, çeşitli biçimlerde diğer sosyal bilimciler tarafından da kabul edilmiştir. Karl Deutsch, toplumsal hareketliliğin (sosyal mobilizasyonun) "piyasalarda, sanayi kollarında, şehirlerde ve nihayet okuryazarlık ve kitle iletişimi gerçeğe dönüşen gelişmeye eşlik ettiğini" ifade etmiştir.⁶ Başka bir yerde ise aynı kavramdan "eski sosyal, ekonomik ve psikolojik bağlılıklara dayanan temel grupların aşındığı veya çözüldüğü ve insanların yeni davranış ve sosyalizasyon kalıplarına uygun hale geldiği bir süreç" olarak bahseder.⁷ Deutsch'un sosyal hareketlilik göstergesi, yani tarımsal uğraşlardan sınai mesleklere geçiş, tipik bir yapısal değişim olayıdır ve sonuç olarak bir toplumun sahip olduğu değer sistemiyle birlikte yeniden yapılanması sürecinin bir parçasıdır. Ne var ki bu tarımdan sanayiye geçiş süreci (ki daha sonra ele alınacaktır) sadece modern ve çağdaş toplumlarda bir temel gelişme göstergesidir. Tarih boyunca gerçekleşen değişimi açıklayamaz. Bu yüzden tarih boyunca süregelen değişimi açıklayabilecek daha geniş bir yapısal değişim anlayışı benimsenmelidir.

Seymour M. Lipset Latin Amerika'da yaşanan sosyal tabakalaşmayı ve siyasal rollerin orta sınıflar tarafından üstlenilmesini (bu durum ince uzun yapılu bir sosyal piramitten elmas şeklindeki bir sosyal piramide geçişte kendini gösteriyordu) sanayileşmenin etkisi olarak gördü.⁸ Aslında bu, yapısal dönüşümü bir sebep-sonuç ilişkisi içinde siyasal gelişmenin temel sebebi olarak görmenin bir başka yolu. Bu nedenle Lipset'in sana-

5 Bkz. Barrington Moore, Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy* (Boston, 1966). Türkçesi için bkz. *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü*, İmge Yayınları, Şirin Tekeli-Alaeddin Şenel çevirisi. Tabakaların sınıflara dönüşümü için bkz. Eugene ve Pauline Anderson, *Political Institutions and Social Change in Continental Europe in the Nineteenth Century* (Berkeley, 1967), s. 3-25.

6 Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication* (Cambridge, Mass., 1966), s.188. Ayrıca bkz. Bölüm 6.

7 Karl W. Deutsch, "Social Mobilization and Political Development", *American Political Science Review* LV (Eylül 1961), s. 493-514.

8 Seymour M. Lipset, "Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy," *American Political Science Review* LIII (Mart 1959), s. 76, 83.

yileşme, servet, eğitim ve kentleşme gibi demokratik bir toplumu demokratik olmayan bir toplumdan ayıran meşhur göstergeleri aynı kategori içinde değerlendirilemez. Çünkü birinci gösterge gerçekte sebeptir, diğer üçüye yapısal dönüşümün etkileridir.

Her ne kadar Lipset'in basit göstergelerini eleştirse de Phillip Cutright'ın geliştirdiği siyasal gelişme göstergelerinin kaynağı da yapısal değişimdi.⁹ Cutright'ın temel varsayımına göre, siyasal olarak gelişmiş bir ülke daha karmaşık ve uzmanlaşmış kurumlara sahip olmaktadır ve doğru bir siyasal gelişme endeksinin diğer sosyal kurumlara ilişkin değişkenlerle ilişkili olması şarttı. Cutright'ın kullandığı, *eğitimin gelişmesi, kentleşme, iletişim, ekonomik büyüme ve işgücü özellikleri* gibi göstergeler bir mantık zincirini takip etmez. Tıpkı Lipset gibi o da yapısal değişimin temel sebebiyle etkilerini birbirine karıştırır. Bu anlamda ekonomik büyüme ve işgücü özelliklerindeki değişim, ayrılmaz surette, yapısal değişiminin orijinal sebepleridir; eğitim, kentleşme ve iletişim ise aslında ekonomik büyüme ve işgücündeki değişime bağlıdır ve bunların niteliksel ifadesidir. Belli bir gelişme aşamasından sonra eğitim, gelişmeyi daha ileri götürecek sağlam bir itici güç sağlayabilir. Ne olursa olsun, Cutright'ın siyasal gelişmenin ölçülebilir olduğu ve her ülkenin kesintisiz bir gelişme süreci içinde tahayyül edilebileceği fikri, gelişmenin tarihsel boyutunun örtük bir kabulüdür.

J. Schumpeter'in sosyal gruplar teorisine dayanarak, üretim faaliyetlerinin karmaşıklığıyla toplumsal yapı ve örgütlenmenin diğer alanlarındaki değişiklikler (ve en önemlisi sosyal tabakalaşma) arasındaki temel ilişkiden spesifik biçimde bahseden kişi Bert F. Hoselitz oldu. Sosyal tabakalaşma mesleki rollerle veya uzmanlaşmış bir topluluğa üyelikle belirlenen bir olgudur.¹⁰ Hoselitz'e göre sanayi öncesi tabakalaşma sisteminin en karakteristik özelliği, sosyal tabakaların keskin bir şekilde kutuplaşmasında, bunun sonucunda kitle ve elit arasında bir uçurum oluşmasında ve statü kazandıran önemli bir değişken olarak ekonomik performansa itibar edilmemesinde kendini gösterir. Bu arada, bu sosyal özelliklerin Osmanlı İmparatorluğu'na uyduğunu belirtelim.

Bu sebeplerden dolayı, ancak yapısal dönüşüm bütün dönemlerde ve bütün toplumlarda yaşanan bütün gelişme aşamalarında merkezi faktör olarak kabul edilirse, zaman ve mekân yönünden kavramsal bir birlik sağlanabilir.

Bu noktada, siyasal sistemin teknolojiyi büyük çapta toplumun içine sokarak yapısal dönüşümü hızlandırmada oynadığı rolü tartışmaya dâhil etmek gerekir. Modern siyasal sistemin temel özelliklerinden biri, üretim, dayanışma, eylem denetimi, değerlerin muhafazası ve iletiminin gerektirdiği yeni şartlara göre yeni bir düzen kurma ve roller

9 Phillip Cutright, "National Political Development: Measurement and Analysis", *American Sociological Review* 28 (Nisan 1963), s.253-64. Ayrıca bkz. Leo F. Schnore, "The Statistical Measurement of Urbanization and Economic Development", *Land Economics* XXXVII (Ağustos 1961), s. 229-45.

10 Bert F. Hoselitz, "Social Stratification and Economic Development," *International Social Science Journal* XVI (2) (1964), pp. 237-51. Ayrıca bkz. William Kornhauser, *The Politics of Mass Society* (Glencoe, 1959).

ve sorumluluklar dağıtmanın bir aracı olarak yapısal değişimi bilinçli bir şekilde başlatma konusunda üstlendiği roldür. Ancak tarihsel olarak değerlendirildiğinde modern devletin kendisi de uzun bir yapısal dönüşüm ve işlevsel farklılaşma sürecinin bir yan ürünü olarak ortaya çıkar.

Yeni uluslar hakkındaki mevcut çalışmaların çoğu ya modern devletin kurulmasından hemen önceki siyasal süreçlerle, ya da ulusal birlik ve bütünlük, siyasal kimlik ve devlete sadakat gibi bağımsızlık sonrası dönemin siyasal sorunlarıyla ilgilenmektedir. Bu çalışmaların çoğu, aslında önceki dönemde gerçekleşen yapısal farklılaşmaya verilmiş siyasal bir cevap olarak ortaya çıkan modern devletin ardında yatan yapısal değişiklikleri göz ardı etmektedir. Etnik, dinsel ve kabilesel bağlılık ve kimliklerin ulusal-siyasal olanlara dönüşmesi ve çeşitli şekillerde ortaya çıkan ulusal devlet fikri hep yerli toplumun yapısındaki temel değişikliklerin sonucudur.

Yine de modern devlet, modernleşme sürecinde belirgin bir dönüm noktasıdır. Önceki bir dizi yapısal değişim aşamasını sona erdirir ve sosyal, ekonomik ve siyasal yapılar ile toplumsal amaçlar için planlı güç kullanımı arasındaki karşılıklı bağımlılığı arttırarak yeni yapısal değişim aşamalarının başlangıcına işaret eder. Modern devlet “modernitenin” çeşitli hazırlayıcı aşamalarıyla “modernitenin” kendisi arasında bir yerdedir. Modern bir siyasal sistem, elbette ki teknolojiyi bütün yönleriyle benimseme ve bunun sonucunda yeni ulusal amaçlar uğruna yapısal farklılaşmayı hızlandırma potansiyeline sahiptir. Bu, Deutsch’un tanımladığı şekliyle, idari imkânların ve ekonomik kaynaklara erişimin halkın taleplerinin üzerine çıktığı aşamadır. Ayrıca bu aşamada, insanın kendisi ve yaşadığı dünya hakkındaki fikirleri kutsallığın boyunduruğundan kurtulur, öyle ki insan doğayı, toplumu ve kendisini dönüştürme konusunda sınırsız kapasiteye sahip bir varlık olarak görülmeye başlanır.

Gelişmiş Batı Üçüncü Dünyadan ayıran farkların çoğu, bu ülkeler tamamen modern bir devlete kavuşup teknoloji ve sanayileşmeyi benimseyerek optimum ekonomik büyüme oranına ulaştıklarında ortadan kalkmaya mahkûmdur. Gelişmiş ülkelerle Üçüncü Dünya arasındaki temel farkın Batının bir modern devlet sistemi içinde daha önce örgütlenip bunun sonucunda teknoloji ve sanayileşmeyi benimsemesinden kaynaklandığına inanmaktayız. Gerçekten de Batının ekonomik, kültürel ve sosyal üstünlüklerinin çoğu, kendi özünde bulunan kültürel değerlerin üstün oluşuna değil, sahip olduğu teknolojiye ve ihtiyaçlarını karşılamak üzere oluşturulmuş siyasal sistemine bağlıdır. Fransa ve İngiltere arasında bir karşılaştırma yapıldığında kültürel ve siyasal farklar bulmak ne kadar zorsa, bu ülkelerle Asya veya Afrika’daki az gelişmiş ülkeler karşılaştırıldığında yaşam tarzı açısından benzerlikler saptamak da bir o kadar zordur. Bundan başka, Asyalı Japonya’nın, Katolikliğin ve Fransız kültürünün Batılı etkileri altında kalan Lübnan’a göre niye çok daha gelişmiş bir ülke olduğu anlamak da zordur. Lübnan o kadar Avrupalılaşmasına ve Batılılaşmasına karşın ancak kısmen gelişmiştir, Japonya ise “Batılılaşmamasına” karşın epey gelişmiştir. Japonya’nın Osmanlı

İmparatorluğu da dâhil olmak üzere, diğer ülkelere karşı başlangıçtaki avantajı, tam bir modern ulus haline gelmesinin ve bunun sonucunda teknolojik ilerleme sağlamasının yolunu açan (özel coğrafi ve demografik şartlarla pekişmiş) yapısal koşullara sahip olmasıydı.¹¹

Siyasal sistem, modern devlet çerçevesinde, sosyal grupların sisteme dâhil edilmesini ve bunların rol ve statülerinin dağıtılmasını rasyonel esaslara dayandırarak, otoritenin tanımı ve meşruiyetini bu grupların işlevsel ihtiyaç ve hedeflerine göre belirleyerek yapısal değişimi sağlama imkânlarını arttırır. Aslında bugün, “modernleşmenin” düzeyi, bir toplumun modern uluslaşma ve ekonomik gelişme sürecini başarması ve hedeflenen refah göstergelerine ulaşmasıyla orantılıdır. Gabriel Almond’un, “gelişmiş” ve “az gelişmiş” ülkeler arasındaki farkın toplumsal farklılaşma ve fonksiyonların karmaşıklık derecesinden kaynaklandığı fikri doğru olamayacak kadar basittir ve ayrıca tarihsel olarak da yanlıştır. Osmanlı Devleti’nin de içinde bulunduğu kadim Asya sistemleri, modern sistemlerde rastlanmayacak ölçüde çeşitli temsili ve sembolik fonksiyonlar yerine getiren aşırı derecede karmaşık yapılarıdır. Buna karşın, Almond ve Coleman’ın da ifade ettiği gibi, modern sistemlerin tam aksine, eski siyasal sistemlerin girdisi çıktısından çok daha fazlaydı. Kısacası biz modern devletin oluşumunu hem önceki yapısal değişimin bir sonucu, hem de derinleşen sosyal farklılaşmayı ve genel olarak gelişmeyi hızlandıran yeni bir temel itici güç olarak görmekteyiz.

Yapısal farklılaşmanın siyasal gelişmenin temel sebebi olduğu fikrinin biraz daha detaylandırılması gerekir. Yapısal değişimin, kendisini öncelikle sosyal gruplar temelinde belli ettiğini düşünmekteyiz. Siyasal eylem sosyal grupların eylemidir. Sosyal grup sosyal yeniden yapılanmanın bir sonucu olarak gelişir ve içinden bireysel liderliğin çıktığı bir kuluçka makinesi haline gelir. Liderlik tarihin bütün aşamalarında hazır ve nazırdır. Yine de bir lider spesifik bir sosyal grupla ilişkilendirilmeden anlaşılabilir. Teknoloji ve ekonomiyle yapısal farklılaşma arasında kapsamlı bir sebep-sonuç ilişkisi, sürekli olarak devam eder. Sosyal gruplar ve bunların liderleri bu yapısal farklılaşmanın doğal bir sonucudur.

Bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye’deki siyasal ve sosyal gelişmenin kaynağı olarak sosyal gruplara yapılan vurgu, sadece teorik düşüncelerden değil, toplumun gerçekte de sosyal tabakalardan oluşmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Yüzyıllardan beri Ortadoğu toplumları spesifik rol, statü ve fonksiyonlar üstlenmiş dört temel tabakadan oluşmaktadır. Din adamlarını, yazarları ve hesap adamlarını içine alan *Kalemiye* ile askerlerden oluşan *Seyfiye*, kültür, din ve geleneğin sürdürülmesi ve iletilmesiyle, toprakların korunmasından sorumluydu. *Tüccarlar ve zanaatkarlar* malların üretimi ve mübadelesinden, *köylü ve çiftçilerden* oluşan dördüncü tabaka ise yiyecek sağlamaktan sorumluydu. Temelde ilk iki grubun oluşturduğu siyasal sistemin

11 Ward ve Rustow, *Political Modernization*, s. 259-60.